

Apuleius

**ZWARTE MAGIE,
DEMONEN & ANDERE
REDEVOERINGEN**

vertaald en toegelicht
door Vincent Hunink

NOORDBOEK

© 2023 Vertaling Vincent Hunink | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp: René van der Vooren
Boekverzorging: Elgraphic

ISBN 978 94 6471 094 6
NUR 683|720|730

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

www.vincenthunink.nl

Inhoud

Inleiding 9

Vier preludes 23

Hippias en ik (Fl.9) 24

Zwijgen (Fl.15) 29

Standbeeld (Fl.16) 33

De grootste vergoeding (Fl.18) 40

Zwarte magie (Apologia) 47

Louter laster (Apol.1-3) 48

Schoonheid en welsprekendheid (4-5) 51

Mondhygiëne (5-8) 54

Jongensliefde (9-13) 57

Spiegels (13-16) 64

Vrijgelaten slaven en armoede (16-23) 68

Afkomst (24-25) 76

Magie (25-28) 78

Vis (29-40) 83

Epileptische slaaf (42-47) 97

Epileptische vrouw (48-52) 104

Linnen doekje (53-56) 109

Rook en veren (57-60) 114

Houten beeldje (61-65) 118

Huwelijk(66-73) 123
Tegenwerking(74-78) 132
Brieven(78-87) 137
Buitenhuis(87-88) 147
Leeftijd(89) 148
Bruidsschat(90-93) 149
Verwickelingen(93-98) 153
Testament(99-101) 158
Besluit(101) 161

De God van Socrates 165

Prelude (DDS prol) 166
Goden en mensen (DDS prol-4) 169
Grote tussenruimte(4-5) 173
Wezens van de lucht(6-14) 176
Genius, Lemuris en meer(14-16) 183
Socrates en de goddelijke stem(17-20) 186
Zorgen voor je demon(21-23) 190
Odysseus(24) 194

Fragmenten 195

Devotie(Fl.1) 196
Adelaarsblik(Fl.2) 196
Marsyas en Apollo(Fl.3) 198
Multifunctioneel(Fl.4) 200
In het theater(Fl.5) 200
De wonderen van India(Fl.6) 201
De grootsten(Fl.7) 202
Opeenzame hoogte(Fl.8) 204
Merkbare machten(Fl.10) 205
Arm van geest(Fl.11) 205
Papegaai(Fl.12) 206
Vogelzang(Fl.13) 207

Crates en de rest (Fl.14)	208
Voor groot gehoor (Fl.17)	209
Kennersoog (Fl.19)	212
Carthago (Fl.20)	213
Oponthoud (Fl.21)	214
Hercules (Fl.22)	215
Wat telt (Fl.23)	216
Namenlijst	219
Deze uitgave	239

INLEIDING

I

In de Romeinse welsprekendheid is er één beeldbepalende figuur: Marcus Tullius Cicero. Deze grote politicus en staatsman uit de eerste eeuw v.Chr. lijkt welhaast de enige Romein van wie er volledige redevoeringen zijn te lezen. Enkele tientallen speeches van zijn hand zijn bewaard gebleven, waaronder zijn beroemde aanvallen op de coupplager Catilina. Bovendien schreef Cicero een reeks van beschouwende werken over de retorica. Zo bracht hij de in oorsprong Griekse welsprekendheid over naar de Romeinse cultuur, in praktijk en theorie.

Wie 'Romeinse retorica' zegt heeft het dus meestal over Cicero. Alleen gevorderde liefhebbers weten dat er nog wel iets meer te vinden is.

Cicero zelf beschrijft een groot aantal van zijn voorgangers als publieke sprekers in Rome (in zijn werk *Brutus*). Beroemde namen zijn bijvoorbeeld die van Cato en de gebroeders Gracchus. De kunst van het spreken werd in Rome al eeuwen vóór Cicero beoefend. Alleen is er zo bedroevend weinig van hun werk bewaard gebleven dat het nauwelijks mogelijk is er een goede indruk van te krijgen. En na Cicero? Ook hier eenzelfde beeld: er zijn namen van redenaars bekend maar er zijn nauwelijks meer dan losse citaten.

Voor een complete redevoering is het wachten tot ongeveer 100 n.Chr., als senator Plinius (vooral bekend door zijn verfijn-

de brieven) een omvangrijke dankrede afsteekt tegenover zijn politieke weldoener, keizer Trajanus. Zijn *Panegyricus* is natuurlijk een document van groot belang, maar er zijn niet veel lezers die de lange lofreden van begin tot eind lezen. Van enkele decennia eerder dateert nog een collectie fictieve pleidooien voor de rechtbank en fictieve politieke redes, op naam van Seneca de oudere, de vader van de bekende filosoof Seneca. Die teksten maken een schoolse en technische indruk en weten eveneens maar weinig harten van lezers te veroveren. Veelgelezen en hoog gewaardeerd is dan weer het grote boek van Quintilianus over 'de opleiding tot redenaar', een beschouwend overzicht van alle aspecten van de retorica, dat zelfs de theoretische werken van Cicero naar de kroon steekt.

Met hun invloedrijke beschouwingen hebben Cicero en Quintilianus in belangrijke mate ook het beeld bepaald van wát Romeinse retorica precies inhoudt. Cicero's redevoeringen behoren allemaal tot het juridische of politieke genre (*genus iudiciale* en *genus deliberativum*). Het zijn speeches die zijn gehouden in de rechtbank, om iemand aan te klagen of juist te verdedigen, en in politieke organen zoals de senaat, om de besluitvorming over grote en kleine vraagstukken te beïnvloeden. Er bestaat wel een derde genre, dat van de gelegenheidsredevoeringen (*genus demonstrativum*), waarbij de spreker iets of iemand aanprijst of bekritiseert, maar dat wordt in Rome door de andere twee overschaduwd, zo lijkt het. Ook Quintilianus richt zich in belangrijke mate op de praktijk van Cicero's werken, dus op de juridische en politieke genres.

Aldus is er een tamelijk welomlijnd beeld ontstaan van de Romeinse retorica in haar 'klassieke' vorm: alles draait rondom 'grote' speeches van Cicero, die hij hield ofwel als advocaat en aanklager ofwel als staatsman. Cicero's indrukwekkende stijl, met klinkende volzinnen en gewichtige woorden en ritmen, maakt het beeld compleet.

Toch is er, wel degelijk, meer.

2

Een markante schrijver uit de tweede eeuw n.Chr. is Lucius Apuleius (ca. 124 – na 170). Hij verwierf vooral roem en bekendheid met zijn enerverende roman *Metamorfosen*, beter bekend als *De gouden ezel*. Het verhaal gaat over Lucius, de man die in een ezel verandert en in die gedaante allerlei nare avonturen beleeft, totdat hij dankzij de godin Isis weer mens wordt, waarna hij ten slotte bij haar in dienst treedt. Een meeslepende vertelling, waarbij Apuleius vooral opvalt door zijn uitzinnige, precieze stijl en zijn bijzondere, vaak modern of postmodern aandoende verteltechniek. Geen wonder dat *De gouden ezel* altijd de aandacht van lezers heeft getrokken.

Er is van Apuleius evenwel nog ander werk overgeleverd. Er zijn van hem bijvoorbeeld enkele Latijnse teksten bewaard over filosofie, zoals een overzicht van de filosofie van Plato, een boek over logica en een vertaling van het op Aristoteles' naam bewaarde traktaat *Over het universum*. En, belangrijker misschien, hij is ook de auteur van een paar opmerkelijke retorische werken.

De grootste en belangrijkste in die laatste categorie is de *Apologie*, een lange zelfverdediging op een aanklacht van magie. Daarnaast zijn er de *Florida*, een collectie van 23 korte en lange passages uit diverse pronkredes, en *De God van Socrates*, een bloemrijke beschouwing over wezens tussen goden en mensen, die uitmond in een lofprijzing van Socrates en de goddelijke stem waardoor hij zich liet leiden.

Deze drie retorische werken van Apuleius zijn in dit boek voor het eerst in het Nederlands bijeengebracht.

3

Van de retorische werken van Apuleius is de *Apologie* (hier weergegeven onder de titel *Zwarte magie*) ongetwijfeld de indrukwekkendste. Alleen al de lengte is imposant. Nu eens geen losse

snippers of citaatjes bij anderen, maar een kloeke redevoering, waarvan de voordracht al gauw enkele uren in beslag moet hebben genomen.

Zwarte magie presenteert zich als een rede uit het vertrouwde juridische genre. De advocaat verdedigt iemand tegen een formele aanklacht van magische praktijken, die bij wet verboden waren. Bijzonder is daarbij wel dat de persoon in kwestie de spreker zelf is. De handschriften geven de rede met recht de titel *Prose de magia* 'ter verdediging van zichzelf, over magie'.

De spreker Apuleius vertelt hoe hij tijdens een reis door Noord-Africa in de stad Oea kennismaakte met een weduwe, Pudentilla, hoe hij met haar vertrouwd raakte en uiteindelijk zelfs in het huwelijk trad. Dat was geen kwestie van liefde of verliefdheid, suggereert hij, maar van plicht en verantwoordelijkheidsbesef: zij had dringend een man nodig en haar zoons vroegen hem erom. Vervolgens moet op een of andere manier een conflict zijn ontstaan. De zoons zagen vermoedelijk ineens hun erfdeel bedreigd door de buitenstaander die hun moeder geheel in beslag nam. En, mede onder invloed van enkele foute vrienden, namen ze hun toevlucht tot een noodgreep: ze klaagden Apuleius aan wegens 'toverij': met illegale magische middelen had de vreemde indringer hun arme moeder ingepalmd. Veel details van wat er feitelijk is gebeurd zijn lastig te construeren, maar de grote lijn is duidelijk.

En in ieder geval is duidelijk hoe Apuleius de aanklacht bestrijdt. Hij neemt die als aanleiding tot een enorm betoog, waarin hij met grote virtuositeit en opvallend tentoongespreide eruditie alle verdenkingen van de hand wijst en de tegenstanders wegzet als lompe, onwetende boeren.

Het duurt wel tot ongeveer een kwart van de redevoering voordat hij überhaupt juridisch ter zake komt. De bespreking van magie en de reconstructie van de gebeurtenissen worden namelijk voorafgegaan door een serie van ogenschijnlijk triviale punten van kritiek jegens zijn persoon. Bijvoorbeeld dat hij mooie lange haren had of aan tandenpoetsen deed, of lief-

desgedichten schreef. Steeds weet de spreker de geuite verwijten in het belachelijke te trekken en voortdurend drukt hij zich uitdagend en zelfs provocerend uit, zo zeker lijkt hij van zijn zaak. Griekse citaten uit Plato en de lyrische dichters of uit de biologische werken van Aristoteles onderstrepen zijn culturele superioriteit. Natuurlijk citeert hij ook kwistig uit Latijnse topauteurs zoals Vergilius en hij debiteert zelfs een regel uit het werk van keizer Hadrianus. Met al die eruditie richt hij zich vooral tot de rechter, proconsul Maximus, die wordt aangesproken als cultureel en literair onderlegd man. De vele een-tweetjes met Maximus zijn natuurlijk bedoeld als trappen omlaag naar de tegenstanders. Het conflict wordt aldus effectief omgebogen en versmald tot een strijd tussen aculturele en domme hebzucht (tegenstanders) en filosofie en hoge literatuur (Apuleius en Maximus). Het toehorende publiek wordt intussen prettig vermaakt. Tal van ingelaste anekdotes en wetenswaardigheden bieden 'voor elk wat wils'. Geen luisteraar of lezer hoeft zich in dit wervelende betoog te vervelen.

Het is opmerkelijk dat Apuleius veel kennis van magie in zijn speech heeft verwerkt. De redevoering wordt door geleerden zelfs beschouwd als een belangrijke bron voor onze kennis van antieke magie. Op bijna elke bladzijde klinken elementen met magische associaties, die door Apuleius steevast glashard worden ontkend en op die manier alsnog behendig in het spel worden gebracht. Magie en vis? Belachelijk. Toverkunst en het gebruik van spiegels? Idioot. Boze machten van de onderwereld oproepen, zoals in caput 64? Nee hoor, daaraan doen platonici niet. Intussen zijn dat allemaal elementen die in de antieke magie wel degelijk een rol speelden, zoals door andere bronnen wordt ondersteund.

Apuleius gaat in zijn provocaties, uitweidingen en vleierijen zó ver dat het vragen oproept. Kan dit allemaal wel echt gezegd zijn in een proces wegens magie? In een reële zitting voor de rechtbank, waar de aangeklaagde het gevaar liep ter dood te

worden veroordeeld? Riep de spreker dan niet eerder een *veroordeling* over zichzelf af?

Er is dan ook discussie over de vraag in hoeverre *Zwarte magie* een live performance weergeeft. Vaak wordt erop gewezen dat Romeinse redenaars hun uitgeschreven teksten sterk bewerkten, en vooral uitbreidden, voor publicatie. Dat was bij Cicero en Plinius geregeld het geval. Meestal wordt daarom gesteld dat de schrijver Apuleius feitelijk een proces werd aangedaan wegens magie, een zaak die hij gemakkelijk won, waarna hij zijn spreektekst met allerlei literaire fraaiigheden heeft gestoffeerd en in die uitgebreide vorm in omloop heeft gebracht.

Zo lijkt Apuleius met *Zwarte magie*, ondanks het ongebruikelijke thema van toverij, toch stevig in de klassieke traditie te staan. Het is dan een serieus, literair uitgewerkt pleidooi dat, in de kern, behoort tot het juridische genre. Bovendien biedt de rede dan, zij het in literaire vorm, een autobiografisch en historisch verslag, dat kennis oplevert van het leven en werk van de persoon Lucius Apuleius, en meer in het algemeen van de cultuur en het leven in Romeins Noord-Africa van de tweede eeuw.

Maar er is ook een andere conclusie mogelijk. Daarvoor is eerst een blik nodig op de andere retorische werken.

4

De langste tekst na *Zwarte magie* is *De God van Socrates*. Daarin biedt de spreker een verrassende blik op de verschillende typen wezens die de verbindende schakel vormen tussen de bovenwereld van de goden en de aardse werkelijkheid van de mensen. ‘Demonen’ zijn hier, in goede antiek-filosofische traditie dus geen boze duivels, zoals de christenen ervan hebben gemaakt, maar behulpzame machten. Je kunt ze gunstig stemmen en aldus in je voordeel laten werken. De figuur van Socrates en zijn ‘goddelijke stemmetje’, zoals bekend uit Plato’s dialogen, vormt

dan een concreet voorbeeld van iemand die goed zorgt voor zijn demon en er in zijn leven een juist gebruik van maakt. Een korte lof op Odysseus, met een direct appèl op de toehoorders, sluit de rede af.

Wat is dit nu voor tekst? In de proloog (waarover aanstonds meer) wordt duidelijk een publiek aangesproken. Daardoor is dit geen theoretisch, filosofisch traktaat maar wel degelijk een redevoering voor een gehoor, en wel over een filosofisch en godsdienstig getint onderwerp. Binnen de antieke retorica is het betoog dan een zuiver Romeins voorbeeld van een gelegenheidsrede (*genus demonstrativum*).

Maar doet die term er wel recht aan? Bij wat voor 'gelegenheid' werd een betoog als dit verwacht? Het lijkt erop dat in Apuleius' tijd de rol van retorica een heel andere is geworden. Spreken voor de rechtbank zal, zeker in Noord-Africa, minder belangrijk zijn geworden dan in het Rome van Cicero en ook in bestuursorganen moet de rol van welsprekendheid flink zijn teruggedrongen. De keizertijd, met zijn hiërarchische en strakke bestuursstructuur, bood daartoe sowieso veel minder gelegenheid dan de oude Romeinse republiek.

Retorica is vooral een zaak geworden van scholing en literatuur, zoals dat na Cicero zo was gegroeid. Ook het werk van Ovidius, Seneca en Tacitus, om een paar grote namen te noemen, is doordrenkt van de kunst der welsprekendheid. Retorica staat gelijk met hogere opleiding, met eruditie. Retorica markeert de literaire cultuur van de elite.

Maar in de tweede eeuw, bij sprekers zoals Apuleius, treedt retorica ook in de praktijk weer op een markante manier aan de dag, in een nieuwe verschijningsvorm. En wel als element van publiek spektakel en show. Topredenaars trekken rond, van stad naar stad, en geven voor grote aantallen toehoorders hun kunsten ten beste. In theaters etaleren zij hun bijzondere spreektalenten en brengen ze de samengestroomde mensenmassa's in hun ban met fascinerende verhalen, onwaarschijnlijk knappe improvisaties en indrukwekkende morele vertogen. En niet in